

І. В. Пятницькова

*кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та спеціальних галузей історичної науки,
Донецький національний університет імені Василя Стуса, м. Вінниця, Україна*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5809-5212>

e-mail: ipiatnickova@gmail.com

Бібліографічний опис для цитування: Пятницькова І. В. Спогади М. П. Балліна, М. В. Левитського, В. С. Нагірного про кооперативний рух України у другій половині XIX – на початку XX ст. *Український селянин*. 2021. Вип. 25. С. 134-138. doi: 10.31651/2413-8142-2021-25-Piatnytskova

СПОГАДИ М. П. БАЛЛІНА, М. В. ЛЕВИТСЬКОГО, В. С. НАГІРНОГО ПРО КООПЕРАТИВНИЙ РУХ В УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Автором проаналізовано спогади кооператорів України другої половини XIX – початку XX ст. М.П. Балліна, М.В. Левитського, В.С. Нагірного. У них розкрито заснування перших кооперативних товариств, описано труднощі та перепони на шляху розвитку кооперативного руху. Висвітлено біографічні дані кооператорів, їх захоплення та власне бачення кооперації. Автором визначено, що інформаційний потенціал аналізованих джерел виходить за межі проблематики кооперативного руху і дозволяє вивчити загальний розвиток подій в історії України другої половини XIX – початку XX ст., поступ українського національного відродження, культурно-просвітницьку діяльність української інтелігенції.

Ключові слова: М. П. Баллін, М. В. Левитський, В. С. Нагірний, спомини, кооперація, історія України другої половини XIX – початку XX ст.

Постановка проблеми. В умовах соціально-економічних трансформацій другої половини XIX – початку XX ст. кооперативний рух набув широкого розвитку на українських землях. Його важливість та значущість як однієї із адаптивних форм економіки сучасності. Вивчаючи різні аспекти кооперативного руху дослідники здебільшого спиралися на законодавчі акти, документи органів місцевої влади, статистичні дані, діловодну документацію кооперативних установ, періодичні видання. Разом із тим, найменш представленими у наукових дослідженнях із історії кооперативного руху є джерела особистого походження, зокрема спогади кооператорів. Вони мають винятково важливе значення у відтворенні цілісної картини зародження та розвитку кооперативного руху в Україні, адже містять цінний фактографічний матеріал, оціночні судження авторів щодо розвитку кооперації та дають можливість сформулювати уявлення про теоретичні погляди їх авторів.

У пропонованій науковій розвідці вивчено спогади одних із перших теоретиків та практиків українського кооперативного руху М.П. Балліна, М.В. Левитського, В.С. Нагірного.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Означена проблема не була комплексно досліджена в історіографії. У межах дисертаційного праці особові джерела В.М. Левитського вивчав В.Б. Вовченко [1]. В.М. Ковальчук проаналізував бібліотечну, книговидавничу та культурно-просвітницьку діяльність М.П. Балліна [2]. До споминів В.М. Левитського та М.П. Балліна звертався І.А. Фареній, досліджуючи їх життєвий шлях та внесок у розвиток кооперативного руху [3, 4]. Життєвий шлях В.С. Нагірного із залученням його споминів був проаналізований у публікації Г. Бобош [5].

Мета дослідження полягає в аналізі спогадів М.П. Балліна, М.В. Левитського, В.С. Нагірного про розвиток кооперативного руху в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Важливим джерелом до вивчення історії кооперативного руху в Україні є спогади одного із перших кооператорів Наддніпрянської України Миколи Петровича Балліна «П'ятдесят років мого життя. Розвиток моїх соціальних стремлень», написаних у 1890–1902 рр. Як і більшість його творів, вони залишаються неопублікованими та зберігаються в Інституті рукописів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі Інститут рукописів НБУВ) [6]. Винятковість джерела полягає у тому, що його автор детально описав обставини заснування першого в Україні споживчого товариства та відтворив еволюцію власного бачення кооперативного руху.

Беручи до уваги зміст спогадів, М. П. Баллін прийшов до кооперативних поглядів поступово. Вже з часом вони стали сенсом його життя. Переїхавши до Харкова, він активно долучився до громадського життя міста, ввійшов до складу різних культурно-просвітницьких товариств. До ідеї відкриття першого в Наддніпрянській Україні споживчого товариства М. П. Баллін поставився з певною обережністю. У «П'ятдесят років мого життя. Розвиток моїх соціальних стремлень» він зазначив, що ініціатором створення першого споживчого товариства в Харкові був студент математичного факультету Харківського університету Олександр Андрійович Брілліантов. На захоплення кооперативними ідеями молодого хлопця вплинула подорож за кордон та знайомство з ідеями Ш. Фур'є [6, 138-140].

За споминами М. П. Балліна, повернувшись до Харкова, О. А. Брілліантов полишив навчання та почав вдаватися до різних фінансових ініціатив.

Першою із них була фотостудія. Згодом, за порадою відомого промисловця, а на той час лише власника чайного магазину, О.К. Алчевського, О.А. Бріліантов відкрив товариство взаємного кредиту. М. П. Баллін та його дружина стали його членами, зробивши суттєвий для того часу грошовий внесок [6, 140].

Вже після заснування цього товариства О. А. Бріліантов вирішив створити споживчий кооператив. У його організації йому допомагали місцевий громадський діяч Е. С. Гордієнко, товариші по університету Д. С. Лесевицький, Л. І. Пшенецький. Більше п'ятдесяти осіб підписали статут Харківського споживчого товариства. М. П. Баллін теж був присутнім на установчих зборах, але документи не підписував. «Я не підписував, тому, що не бував на зборах, розраховував підписати тоді, коли товариство буде затверджене» [6, 141]. Разом із тим, певною мірою виправдовуючись, М. П. Баллін пояснив своє зволікання контролем за його діяльністю з боку владних структур: «Оскільки керівництво на мене дивилося косо, я не хотів своїм підписом турбувати керівництво» [6, 141].

У 1866 р. статут Харківського споживчого товариства був затверджений. М. П. Баллін брав активну участь у його роботі. Його обрали членом комітету спостерігачів товариства, він подавав рекомендації щодо вдосконалення роботи об'єднання. «У цей час почалася моя свідомо кооперативна робота. Ця робота стала метою мого життя», – зазначив Микола Петрович [6, 173].

М. П. Баллін намагався більше дізнатися про кооперацію, її теоретичні основи та практику реалізації. З цією метою він відвідав Санкт-Петербург, Москву, познайомився із російськими кооператором М.В. Верещагінін. У 1869 р. відвідав Берлін, Гамбург, міста Англії з метою вивчення кооперації, що знайшло відображення у його споминах [6, 175-181].

Результатом тривалого вивчення стало формування власних поглядів на кооперацію. Концепція М. П. Балліна щодо кооперації доволі ідеалістична, певною мірою навіть утопічна. Їй властиві соціалістичні ідеали справедливості та рівності, заперечення насильства, мирний шлях реформ та просвітництва. У ній він вбачав не лише ефективний спосіб адаптації до розвитку товарно-грошових відносин, а й шлях до майбутньої, побудованої на ідейно-моральних принципах загальної кооперації.

За Миколою Васильовичем Левитським в історіографії закріпилося прізвище «артільного батька». Проте його діяльність не обмежувалася заснуванням землеробських та ремісничих артіль. Він активно займався громадською, культурно-просвітницькою, літературно-публіцистичною діяльністю. Водночас залишався послідовним прибічником ідей українського національного відродження. Свій життєвий шлях, захоплення ідеями кооперації М. В. Левитський виклав у «Спогадах з минулого. Автобіографічний начерк», які також зберігаються в Інституті рукописів НБУВ.

У творі Микола Васильович детально описав свою юність, навчання у жіночому пансіоні Фортенглера у Єлизаветграді, Золотопольській прогімназії, Більській гімназії на Холмщині, до якої вступив у 1879 р. У ній Микола Васильович почав захоплюватися творами М. О. Добролюбова, М. Г. Чернешевого, М. П. Драгоманова, Ф. Лассаля [7, 23-26]. Соціалістичний зміст творів сформував підґрунтя до захоплення кооперативними ідеалами. «...Під впливом прочитаних книг та власних роздумів я поступово приходив до думки, що основою народного благополуччя є народна самодіяльність, самопоміч», – писав М. В. Левитський [7, 26].

До цього часу належать перші спроби на практиці реалізувати кооперативні принципи. У вересні 1878 р. М. В. Левитський разом зі своїми товаришами по навчанню організував спільну ідальні та гуртову оренду помешкання. «Купили, що треба і кооператив був готовий. Дуже добре і головне дешево нам жилося» [7, 28]. Разом із тим М. В. Левитський акцентував увагу, що вже на тому етапі поліція стежила за ним та за спільною ідальнею, називаючи її «гніздом соціалізму».

У 1879 р. Микола Васильович вступив на медичний факультет Московського університету. Проте навчання не було тривалим. У 1880 р. його виключили з університету за участь в антиурядових виступах і примусово відправили додому у с. Федвар на Херсонщині. Він був позбавлений права продовжувати навчання у будь-якому навчальному закладі. Але все ж у 1881 р. М. В. Левитський вступив на юридичний факультет Харківського університету, після закінчення якого повернувся на Херсонщину, працював секретарем Олександрійського повітового земства, займався адвокатською практикою, літературно-публіцистичною діяльністю [8, 31-32].

Микола Васильович був переконаний, що практична реалізація кооперативних принципів здатна вирішити цілий ряд проблем тогочасного селянського господарства. Зокрема, малоземелля, отримання кредитів, низький рівень впровадження нових технологій обробки землі. За його організаційної підтримки у вересні 1894 р. у с. Федвар Олександрійського повіту Херсонської губернії було створено першу артіль зі спільного обробітку землі [9, 3]. До 1899 р. М. В. Левитським у Херсонській губернії було відкрито 125 землеробських артіль [8, 32].

Незважаючи на позитивні зрушення у господарствах артільників, на початку ХХ ст. більшість об'єднань припинили своє існування. До цього призвів цілий ряд причин. Головною з них було те, що артільники не були настільки захоплені ідеями кооперації, самопомічі самопомічі як М. В. Левитський. Індивідуалістичні, приватновласницькі риси домінували над колективними. Більшість селян розглядали свою участь в артілі як тимчасову, як можливість, насамперед, вирішити свої фінансові проблеми шляхом отримання кредиту.

Проте припинення діяльності артіль не призвело до зневіри М. В. Левитського в кооперації.

Для нього вона залишалася не лише способом подолання економічних труднощів та засобом налагодження господарської діяльності. Він розглядав її як шлях до побудови нового суспільства, що знайшло відображення у його споминах. «Завдання кооперації – поправляти помилки сучасного і готувати ґрунт для кращого майбутнього. І дивлюся на кооперацію як на практичний соціалізм, як воно і є в дійсності в протилежність сухому догматизму і докринарству» [7, 28].

М.В. Левитський наділяв кооперацію винятково важливим виховним значенням: «Кооперація це і є та велика і дорожочінна підготовча школа, яка допоможе виховати людину в бажаному напрямі і підготувати ґрунт для великої соціальної реформи» [7, 28]. Він вважав, що лише шляхом самоорганізації та самопомогі суспільство здатне подолати економічні труднощі та задовольнити свої потреби. Кооперація у його поглядах постає як ефективна форма організації економічних відносин, що побудована на вказаних принципах.

Василь Степанович Нагірний був архітектором, громадським діячем, провідним кооператором Галичини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Саме за його ініціативи у 1883 р. було організовано у Львові товариство «Народна торгівля», яке поклато початок кооперативного руху на західноукраїнських землях. Спомини В. С. Нагірного під назвою «З моїх споминів» були опубліковані у 1935 р., після його смерті у Львові. Автор велику увагу приділив опису своїх дитячих років та юності. Він акцентував увагу на тому, що через ранню смерть матері та створення його батьком нової родини він виховувався бабусею. Вона розповідала про тяжке життя селян за панщини, виховуючи повагу та співчуття до селянства [10, 9-10].

Попри матеріальні труднощі, В.С. Нагірний зміг здобути фах інженера-архітектора у технічній академії у Цюріху [10, 28]. У Швейцарії він долучався до культурно-громадських товариств «Руський кружок», «Славія», до яких окрім українців, входили поляки, чехи, болгари, серби. Останнє об'єднання Василь Степанович очолював.

Досягненням діяльності «Славії» він вважав популяризацію інформації про Україну та українців: «Треба додати, що швейцарці, не виключаючи навіть професорів університету й політехніки, не мали поняття про те, що існують на світі Божім якісь русини. Мої відчити були для них великою новиною». В. С. Нагірний проводив лекції про звичаї та традиції українців, організовував заходи із вшанування пам'яті Т.Г. Шевченка. Тут же, у Швейцарії, він познайомився із М. П. Драгомановим. І дуже тепло відзивався про нього [10, 31-32].

Очевидно, що у Швейцарії він мав можливість познайомитися не лише із соціалістичними поглядами, а й з ідеями кооперативного руху, хоча мова про це в щоденнику не йде. Водночас, Василь Степанович із захопленням описував життя швейцарців, їх виборчу систему, активну громадську позицію, приналежність до різних товариств. Окрему

увагу в його споминах присвячено опису пожежних товариств. Він вважав їх діяльність дуже важливою і після повернення в Україну створив подібне товариство. До Львова він повернувся у 1882 р., де окрім архітектури активно займався громадською діяльністю. Василь Степанович познайомився із В. Г. Барвінським, І. М. Белеєм, І. Я. Франко, з яким певний час вони мешкали разом [10, 35].

В.Г. Барвінський був редактором часопису «Діло», в якому В. С. Нагірний опублікував статтю «Як люди собі у нужді допомагають» про досвід кооперативної співпраці. Після цього його запросили до участі в нарадах крамничного чи торговельного комітету при товаристві ім. Михайла Качковського та попросили написати статут для окремого товариства, яке було названо «Народна торгівля». З цього почалася його практична кооперативна діяльність.

У споминах Василь Степанович описав той скепсис, з яким він зустрічався на початку заснування товариства. Попри всі перестороги, товариство почало свою діяльність у 1883 р. і досить швидко та успішно розвивалося. Більш детально опис діяльності товариства його засновник виклав в брошурі «Порадник для крамниць», що вийшла у 1886 р. Торіч його було обрано до ради «Общеріального кредитового заведенія», або як його ще називали Крилошанського банку у Львові.

За ініціативи та цілковитої підтримки В. С. Нагірного у 1884 р. було створено товариство ремісників «Зоря». У споминах він зазначив, що у 1909 р. товариство святкувало своє 25 річчя та продовжувало успішно працювати. А він продовжував виконувати обов'язки голови цього об'єднання [10, 39]. Василь Нагірний також описав всі складнощі створення товариства «Дністер» у 1884 р., «Народі гостиниці» у 1899 р.

У «З моїх споминів» автор детально відтворив свою громадську та видавничу діяльність, роботу в редакції газети «Батьківщина», участь в організації гімнастичного товариства «Сокіл», що підтверджує активну громадську позицію Василя Степановича. Сам автор вважав себе народовцем, і протягом всього викладу споминів відмежовував себе від інших суспільно-політичних течій. З огляду на це, його спогади є також цінним джерелом для вивчення діяльності народоців на західноукраїнських землях.

На окрему увагу заслуговує виклад Василем Степановичем подій Першої світової війни. Він детально описав політику російської влади після окупації Галичини у 1914 р. Автор розповів про арешти, заборони від яких потерпала місцева інтелігенція.

Висновки. Таким чином, аналізовані спогади М. П. Балліна, М. В. Левитського, В. С. Нагірного є цінним історичним джерелом для вивчення кооперативного руху. У них з позиції першоучасників розкрито процеси створення перших кооперативних товариств на теренах України, описано труднощі, з якими зустрічалися їх засновники, перепони з

боку влади, відсутність підтримки з боку громади. Разом із тим вони демонструють наполегливість та послідовність їх засновників у реалізації кооперативних ідей на практиці.

Зміст аналізованих спогадів виходить далеко за межі суто кооперативного досвіду роботи. Вони є важливим джерелом для вивчення історії

України другої половини ХІХ – початку ХХ ст., оскільки відтворюють загальний контекст епохи, світ тогочасної української інтелігенції, яка, попри всі обмеження з боку влади продовжувала генерувати та втілювати в життя нові ідеї суспільно-політичного, економічного, культурного характеру.

Список використаної літератури та джерел:

1. Вовченко В. Архівна спадщина кооператора, державного і громадського діяча М.В. Левитського (1859–1936): історія, реконструкція, зміст: автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.10 / НАН України. Нац. б-ка України ім. В.І.Вернадського. Київ, 2007. 16 с.
2. Ковальчук В. Бібліотечна, книговидавнича та культурно-просвітницька діяльність М. П. Балліна (1829 - 1904): автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.08. Київ, 2005. 18 с.
3. Фареній І. З історія діяльності «артільного батька» Миколи Левитського у період становлення кооперативного руху (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* 2005. Вип.9. С. 193 – 201.
4. Фареній І. Микола Петрович Баллін – ідеолог кооперативного руху пореформеної доби (1860-ті – 1890-ті рр.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. ім. М. Коцюбинського. Серія історія.* 2006. Вип. 11. С. 74 – 77.
5. Бобош Г. Стежками життя та творчості Василя Нагірного (1848 – 1821). *Народознавчі зошити.* Львів: Інститут народознавства НАН України, 2000. № 2. С. 347 – 355.
6. Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. 326. М. П. Баллін. Спр. 3. Баллін Н.П. Пятьдесят лет моей жизни. Развитие моих социалистических стремлений. Арк. 230.
7. Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф.327. Левицький М.В. Спр.540. Левитський Микола Васильович. Спогади з минулого. Автобіографічний начерк. Арк.31.
8. Пятницькова І. Землеробські артілі М.В. Левитського: антропологічний вимір. *Історичні та політологічні дослідження.* Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2017. № 1(60). С. 29 – 39
9. Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф.290. Всеукраїнський центральний кооперативний музей (1923 – 1935). Спр. 3577. О сельскохозяйственных агрономических артелях в Херсонской губернии. Стаття, кінець ХІХ в. Арк. 3.
10. Нагірний В. З моїх споминів. Львів, 1935. 76 с.

References:

1. Vovchenko, V. (2007). Arkhivna spadshchyna kooperatora, derzhavnogo i hromadskoho diiacha M.V. Levytskoho (1859–1936): istoriia, rekonstruktsiia, zmist [Archival heritage of the cooperator, statesman and public figure M.V. Levitsky (1859–1936): history, reconstruction, content]. *Candidate's thesis.* [in Ukrainian].
2. Kovalchuk, V. (2005). Bibliotечna, knyhovydavnycha ta kulturno-prosvitnytska diialnist M.P.Ballina (1829 - 1904) [Library, book publishing and cultural-educational activity of MP Ballin (1829 - 1904)]. *Candidate's thesis.* Kyiv: NAN Ukrainy. Nats. b-ka Ukrainy im. V.I.Vernadskoho. [in Ukrainian].
3. Farenii, I.(2005). Z istoriia diialnosti «artilnoho batka» Mykoly Levytskoho u period stanovlennia kooperatyvnoho rukhu (kinets XIX – pochatok XIX st.) [From the history of the «gang father» Mykola Levitsky during the formation of the cooperative movement (late nineteenth - early twentieth century)]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. (Problems of the history of Ukraine in the XIX - early XX centuries)*, 9, 193 – 201. [in Ukrainian].
4. Farenii, I.A. (2006). Mykola Petrovych Ballin – ideoloh kooperatyvnoho rukhu poreformenoї doby (1860-ti – 1890-ti rr.) [Mykola Petrovich Ballin - ideologue of the cooperative movement of the post-reform era (1860s – 1890s)]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetutu. im. M. Kotsiubynskoho (Scientific notes of Vinnytsia State Pedagogical University. them. M. Kotsiubynsky. History series)*, 11, 74 – 77. [in Ukrainian].
5. Bobosh, H. (2000). Stezhkamy zhyttia ta tvorchosti Vasylia Nahirnoho (1848 – 1821) [Paths of Vasyl Nagirny's life and work (1848 - 1821)]. *Narodoznavchi zoshyty.* Lviv: Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy, 2. [in Ukrainian].
6. Instytut rukopysiv Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho [Institute of Manuscript of Vernadsky National Library of Ukraine]. F. 326. Spr. 3. 230 ark. [in Russian].
7. Instytut rukopysiv Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho [Institute of Manuscript of Vernadsky National Library of Ukraine]. F. 327. Spr. 540. 31 ark. [in Ukrainian].
8. Piatnytskova, I. (2017). Zemlerobski artili M.V. Levytskoho: antropohichnyi vymir [Agricultural cooperatives M.V. Levitsky: anthropological dimension]. *Istorychni ta politohichni doslidzhennia (Historical and political science research).* Vinnytsia: DonNU imeni Vasylia Stusa,1(60). [in Ukrainian].
9. Instytut rukopysiv Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho [Institute of Manuscript of Vernadsky National Library of Ukraine]. F. 290. Spr. 3577. 3 ark. [in Russian].
10. Nahirnyi, V. (1935). Z moikh spomyniv [From my memories]. Lviv. [in Ukrainian].

Iryna V. Piatnytskova

*Candidate of Historical Sciences lecturer at the Department of History of Ukraine and Special Branches of History,
Vasyl' Stus Donetsk National University, Vinnytsia, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5809-5212>
e-mail: ipiatnickova@gmail.com*

Bibliographic Description of the Article: Piatnytskova, I. (2021). Memories of M. P. Ballina, M. V. Levitskoho, V. S. Nahirnoho about the cooperative movement of Ukraine in the second half of the 19th - the beginning of the 20th century. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 25, 134–138. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2021-25-Piatnytskova

MEMORIES OF M. P. BALLINA, M. V. LEVYTSKOHO, V. S. NAHIRNOHO ABOUT THE COOPERATIVE MOVEMENT OF UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE 19th - THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY

Introduction. *The study of the experience of the cooperative movement is one of the promising areas of scientific research in the conditions of economic reforms.*

For a complete reconstruction of the history of the cooperative movement, studying its benefits and problems on the way of implementation, it is important to use the whole complex of sources, including a special approach. Despite their subjective nature, including it in the scientific study contributes to the factual, emotional and value content of the issue, which contributes to a deeper understanding of it.

Purpose. *The purpose of the study is to analyze the memories of M. P. Ballina, M. V. Levytskoho, V. S. Nahirnoho of the development of the cooperative movement in Ukraine in the second half of the 19th – the beginning of the 20th century.*

Methods. *The principles of scientificity, historicism, and objectivity were observed in the study of this problem. It contains general scientific methods of logical analysis, synthesis, comparison, summarization, and description, as well as historical methods of scientific knowledge: problem-conceptual, problem-chronological, and historical-comparative.*

Results. *Based on the analysis of the memories of M. P. Ballina, M. V. Levytskoho, V. S. Nahirnoho it was determined that they have a great source potential for studying the history of the cooperative movement in Ukraine in the second half of the 19th – the beginning of the 20th century. They revealed the biographical data of the first cooperators, the development of their cooperative views. The memoirs describe the process of opening the first cooperatives in Ukraine, the difficulties and obstacles in the way of their establishment. Memories also allow us to study a wide range of problems in the history of Ukraine of the second half of the 19th century – the beginning of the 20th century, namely the development of social and political currents, cultural and educational activity of the Ukrainian intelligentsia, perception through the prism of the personality of the events and processes characteristic of the examined period.*

Originality. *The memories of M. P. Ballina, M. V. Levytskoho, V. S. Nahirnoho has been comprehensively investigated. Analyzed their content and identified promising areas of their use as a historical source.*

Conclusion. *The memoirs of M. P. Ballina, M. V. Levytskoho, V. S. Nahirnoho are not only an important source of the cooperative movement of Ukraine in the second half of the 19th – the beginning of the 20th century, but they also have a great necklore potential for the complex creation of the history of the period in question.*

Key words: *memories, cooperation, M. P. Ballin M. V. Levytskyi V. S. Nahirnyi.*

Received 21.02.2021

Accepted 14.04.2021